

Қ.Б. Алпысбаева^{1*} , С.К. Утениязов²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

ШАЛКИІЗ – ЕРТЕДЕГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӨЛЕҢ ӨРНЕГІН БАЙЫТҚАН АҚЫН

Мақалада әдебиетіміздің тарихында өшпес із қалдырған, сахара эпосын жасаушылардың бірі болған Шалкиіз жыраудың қысқаша өмірбаяны мен өзінің ұзақ өмірінде Дешті-Қыпшақ жерін түгел шарлап, сол заманның бірінші ақыны танылып, үлкен даңққа бөленіп, бүкіл өмірін күрес үстінде өткізіп, өз тұсындағы әміршілердің шашбауын көтермей, турашыл ақын болғаны баяндалады. Жырау туындылары өзіндік әсерлігімен, өткірлігімен, аз сөзге мағына сыйғызатын нақтылығымен, сұлу сазды көркемдігімен қуаттылығымен ерекшеленетіні сөз болады. Сол сияқты жыраудың қазақ, ноғай, құмықтар арасына таралған толғау мәтіндерінің жиналу, жариялану, зерттелу тарихы баяндалады. Шалкиіздің өзінен соңғы дәуірде жасаған ақын-жырауларға ықпалы болғаны айтылады. Шалгез жырау халық ауыз әдебиетінің көптеген жанрлық үлгілерін пайдалана, ұстартқан болса, оның мұрасынан, оның көркемдік әдістерінен кейінгі дәуір ақындарының талайы үлгі алғандығы, жырау қолданған сөз тіркестері мен жыр жолдарының, көркемдік әдістер мен кейбір ойлардың кейінгі ақындарда сол күйінде, не өзгерген жағдайда кездесуі олардың арасындағы дәстүрлі байланысты танытатыны көрсетіледі. Мұндай алмасулар көне дәуірден күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл – ақын, жыраулардың шығармашылығын да байыта, құнарландыра түсетін процесс екені дәлелденеді. Мұндай қайталау үлгілер Бұқар, Махамбет, Абыл, Шернияз сияқты кейінгі ақындардың шығармаларында кездеседі.

Түйін сөздер: жырау, толғау, мәтін, қолжазба, түпнұсқа, дәстүр.

K.B. Alpysbaeva^{1*}, S.K. Uteniyazov²

¹Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

Shalkiiz is a poet who enriched the verses of ancient Kazakh poetry

The article presents a brief biography of one of the founders of the steppe epic, who left an indelible mark in the history of our literature, Shalkiiz zhyrau, and tells how he traveled throughout the territory of Deshti-Kipchak throughout his long life, how he became famous and was recognized as the number one poet of his era, as he spent his whole life in the struggle, not pleasing to those in power of that time, he was a truthful akyn. The article says that the works of zhyrau are distinguished by their peculiar showiness, sharpness, conciseness, capacity, high artistic quality, elegance and energy. It also describes the history of collecting, publishing and researching the texts of a poetic legend, popularized among the Kazakh, Nogai and Kumyk population. It tells about the assistance Shalkiiz rendered to akyns and zhyrau who lived in subsequent periods. Zhyrau Shalkiiz, in turn, used and improved many genre samples of oral folk literature, just as most akyns of subsequent eras took as an example his heritage, his artistic methods, it is indicated that the phrases and poetic lines he used, artistic methods and some ideas are found in subsequent akyns both in the same form and in a transformed form, thereby demonstrating the traditional relationship between them. Such exchanges originate from time immemorial and continue to this day. It is proved that this is a process that makes the creativity of akyns and zhyrau richer and richer. Similar patterns of repetition are found in the works of such akyns of a later period as Bukhar, Makhambet, Abyl, Sherniyaz.

Key words: zhyrau, poetic legends, text, manuscript, original, tradition.

Қ.Б. Алпысбаева^{1*}, С.К. Утениязов²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

Шалкииз – поэт, обогативший стихи древней казахской поэзии

В статье изложена краткая биография одного из родоначальников степного эпоса, оставившего неизгладимый след в истории нашей литературы Шалкииз жырау и повествуется о том, как он на протяжении своей долгой жизни объездил всю территорию Дешт-и Кипчак, как он прославился и был признан в качестве поэта номер один своей эпохи, как всю свою жизнь провел в борьбе, не угодничая властимушум того времени, был правдивым акыном. В статье говорится, что произведения жырау отличаются своеобразной эффективностью, остротой, лаконичностью, емкостью, высокохудожественностью, изящностью и энергичностью. А также описывается история собирания, публикации и исследования текстов поэтического сказания, популяризованных среди казахского, ногайского и кумыкского населения. Рассказывается о том, какое содействие оказал Шалкииз акынам и жырау, жившим в последующие периоды. Жырау Шалкииз, в свою очередь, использовал и усовершенствовал множество жанровых образцов устной народной литературы, также и большинство акынов последующих эпох брали в пример его наследие, его художественные методы, указывается, что примененные им словосочетания и поэтические строки, художественные методы и некоторые идеи встречаются у последующих акынов как в той же форме, так и в трансформированном виде, тем самым демонстрируя традиционную взаимосвязь между ними. Подобные обмены берут свое начало с испокон веков и продолжаются до наших дней. Доказывается, что это – процесс, который делает творчество акынов и жырау более богаче и насыщеннее. Аналогичные образцы повторения встречаются в произведениях таких акынов более позднего периода, как Бухар, Махамбет, Абыл, Шернияз.

Ключевые слова: жырау, поэтические сказания, текст, рукопись, оригинал, традиция.

Кіріспе

Жыраулар поэзиясының дамып, өркендеуіне ерекше әсер еткен жыраудың бірі – Шалкииз Тіленшіұлы (1465-1560 ж.ш.). Шалкииздің толғаулары қатарына: «Арық хан», «Көгерген көк сынулар жайқалса», «Жел, жел есер», «Көк-теп мінген ерінін», «Шағырмақ бұлт жай тастар», «Жапалақ ұшпас жасыл тау», «Айырдан туған жампоз бар», «Ағынды сулар, аймақ көл», «Жайыңды білген қарындас», «Асқар, асқар, асқар тау», «Қатынасы биік көлдерден» атты шығармаларын жатқызуға болады. Бұл толғаулардың тақырыбы көбі елдік, ерлік, Темір биді дәріптеуге арналған.

Ақынның шығармалары қазақ, ноғай, қарақалпақ сияқты түркі тілдес елдердің көбіне кең тараған. Шалгез жыраудың шығармалары XIX ғасырдың екінші жартысында қағаз бетіне түскен. Ал бізге жеткен шығармалары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде баспа бетінде жарияланды.

Дегенмен, бүгінге дейін жыраудың, шығармалары жеке жинақ болып та, ұжымдық жинақтарда жарияланып келгені жасырын емес. Бірақ олардың дені текстологиялық зерттеулерсіз, жеткізуші, орындаушылардың айтуынан, түрлі қолжазбалардан алынып баспаға дайындалды.

Сондықтан бұл басылымдардағы белгілі бір тұлғаға телінген шығармалар мен авторлардың шынайылығы жалпы оқырман қауымға да, зерттеуші-мамандарға да күмән тудырып келді. Толық анықталмаған сол жарияланымдардың негізінде көптеген зерттеулер жазылғанын да ешкім жоққа шығармайды. ХУ ғасырда өмір сүрген жырау Шалкииз Тіленшіұлының туындыларын іздестіріп, жүйеге түсіріп, терең текстологиялық зерттеулер жүргізіп, авторлығын, негізі мәтінін анықтап, жарыққа шығару, зерттеу – біздің басты мақсатымыз. Сондықтан Қолжазба қорларында сақталған Шалкииз шығармаларын жинап, жүйелеп, араб әрпіндегі мәтіндерді кирилл әрпіне түсіріп, қолжазбаларды өзара және жинақтарда жарық көрген мәтіндермен салыстырып, айырмашылықтарын анықтап, негізгі мәтінді табу негізгі міндетіміз болды. Мақалада негізгі мәтін болып табылған туындыларға талдаулар жасалды. Ұсынылып отырған мақаланың өзектілігі осыдан туындайды.

Нәтижесінде бүгінгі күнге дейін ауыз әдебиеті өкілдерінің шығармашылығына, авторлығына байланысты айтылып келген қате көзқарастарды түзету және әдебиеттануда кенжелеп қалған текстология ғылымының негізін салып, қалыптастыру болып табылады.

Материал және әдістер

Зерттеуге Шалгез шығармаларын Кеңестік дәуірде қазақ тілінде «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1957) хрестоматиясында, «Алдаспан» (1971), «Бес ғасыр жырлайды» (1989), «Поэты Казахстана» (1987), жинақтарында және республикалық газеттерде жарияланды. Сол сияқты М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының тарих бөлімі дайындаған «ХҮ – ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982) атты ғылыми басылымында жарық көрген. Тәуелсіздік кезеңде «Он ғасыр жырлайды» (2006) тағы да басқа жинақтарда басылым көрген материалдар мен еліміздің Білім және ғылым министрлігіне қарасты Орталық ғылыми кітапхана мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қорларында сақталған жыраудың қолжазба нұсқалары пайдаланылды. Сондай-ақ жыраулар поэзиясы саласын зерттеуші, отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық еңбектері басшылыққа алынды. Мақалада Шалкиіздің шығармаларын текстологиялық тұрғыда зерттеу үшін орыс ғалымдары: академик Д.С. Лихачевтың т.б. еңбектері мен отандық ғалымдардың бірқатар еңбектеріне сүйене отырып, шолу жасадық. Отандық ғалымдардан академик Р. Сыздықтың, К. Әбдіқалық зерттеулеріне және «Қазақ текстологиясы» атты ұжымдық монографияға шолу жасап, басшылыққа алдық. Сонымен қоса, Шалкиіз жыраудың шығармашылығын зерттеу барысында М. Мағауиннің, Қ. Сыдықтың және «Қазақ Әдебиетінің тарихы» Он томдық. 3-том. Ұжымдық монографияға т.б. сүйендік.

Зерттеу нысаналары еліміздің қолжазба қорындағы әдеби мұралар болғандықтан, оның толық, сапалы орындалуына кедергі келтіретін себеп-салдарлардың болуына негіз жоқ. Сондықтан мақаланың орындалу барысында тек осы саладағы әлемдік тың ғылыми көзқарастар, жаңа ізденістер, әдістемелер арқылы жетілдіріледі.

Зерттеуге қазір әлемдік, отандық ғылымға еніп жатқан тың технологиялар мен әдебиеттанудың заманға лайықтанған жаңа теориялық ізденістері, озық тәжірибелері мойындалып, жүзеге асырылып отырған бағыт-бағдарлары, ғылыми әдіс-тәсілдері арқау болады. Атап айтқанда, мәтінтанулық, салыстырмалы-тарихи, құжаттанулық, салыстырмалы-типологиялық, ғылыми деректемелі, библиографиялық, лингвомәтінтану т.б. әдістемелік амалдар қолданылады.

Мәтіндердің әр кезеңіндегі қоғамдық идеологияның салдарынан қасақана редакциялануы, көшірілуде, оқылуда, жадқа қабылдауда, есте сақталуда, компьютер (машинкада), баспа терілімдерінде, корректурада кеткен қателіктер, бұрмалаулар қалпына келтіріледі. Шынайы тарихи кезеңдер, оқиғалар, салт-дәстүр, саяси-әлеуметтік жағдаяттар, тарихи тұлғалардың өміріне қатысты айтушы-жеткізушілердің, жазып алушылардың естеліктері, мәліметтері қаперге алынады. Шығармаларда шығыс, көне түркі тілдерінің ықпалы айқын байқалады. Соған байланысты зерттеу нысанындағы жырлар мәтінінің тілін ғылыми тұрғыда анықтау үшін лингвистикалық әдіснаманың ұстанымдарын, амал-тәсілдерін жан-жақты пайдалану көзделген.

Әдебиеттерге шолу

Мақаланы жазу барысында төмендегі авторлардың зерттеулері мен жырауларға қатысты жинақтар мен ұжымдық монографияларды басшылыққа алдық: М. Мағауиннің «Қобыз сарыны» (2006) атты монографиясы. Монографияда ХҮ–ХҮІІІ ғасырларда өмір сүрген ақын, жыраулардың өмір тарихына және туындыларына тоқталған. Соның ішінде Шалкиіз жырау бар. Сол сияқты ол құрастырған «Алдаспан» (1970), «Бес ғасыр жырлайды (1989) т.б жинақтарға шолу, «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» (ХҮ–ХҮІІІ ғғ.) (1983) атты зерттеу еңбегіне назар аудардық. Бұл ұжымдық зерттеулерде ауыз әдебиеті мен жеке ақындар шығармашылығының байланысы, жыраулар шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері, даму кезеңдері, жанрлық сипаты, әдебиеттің туып, қалыптасуында ролі т.б. мәселелер қарастырылған. «ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982) атты ұжымдық монографияда ауыз әдебиетінен жеке авторлар бөлініп шыға бастаған алғашқы алыс тұстан бастап шын мәніндегі жазба әдебиет туғанға дейінгі екі аралықта қазақ поэзиясы ұзақ та қиын кезеңді бастан өткізгені, кезеңнің ұзақтығы бірнеше ғасырмен өлшенсе, қиындығы поэзияның сол ғасырлар көгінен ауызша, тек қана ауызша өтуінде еді. Соған қарамастан біздің заманымызға авторлығын сақтай жеткен аздаған поэзиялық ескерткіштер поэзиямыздың баяу да болса, бірте-бірте өсу, есею қадамынан азды-көпті түсінік береді. «Қазақ әдебиетінің тарихы» 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет» атты ұжымдық монографияда жыраулар поэзиясы қарастырылады.

Өкінішке орай, жыраулар поэзиясы туралы ағылшын тіліндегі зерттеулер кездеспеді.

Нәтиже және талқылау

Шалкиіз жыраудың туындылары сол замандағы ақындар шығармаларына қарағанда мол жеткен. Ақынның шығармалары қазақ, ноғай, қарақалпақ сияқты түркі тілдес елдердің көбіне кең тараған.

Қолжазбалар қорында жырау туындыларының онға жуық нұсқалары мен жазбалары бар. Оларды жырлаған, ел арасында таратқан, хатқа түсірген, жариялағандардың қатарында В. Радлов, М. Османов, А. Берқалұғылы, А. Сикалиев т.б. жеткізген нұсқалары кездеседі.

Аталған нұсқалардың біразы Кеңес Одағы кезінде біраз кемшіліктермен жарық көрген.

Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып, мүмкіндіктер туғаннан кейін қазақ халқының тарихын зерделеу жөнінде жаңа көзқарастар туып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы бойы тоталитарлық жүйеге орай тек, саяси және таптық тұрғыда талдау жасалып, теріс бағаланып келген әдебиет тарихының көптеген мәселелері, соның ішінде халық мұрасының жан-жақты зерттеліп, әділ бағалануына қолайлы жағдайлар туғызды.

Ендігі кезекте қазақтың рухани мұрасын ешбір өзгеріссіз, бастапқы қалпында қалың жұртшылыққа қайтару, яғни «Жыраулар поэзиясының» ғылыми басылымын жарыққа шығару қажеттігі күн тәртібіне қойылды.

Бүгінгі таңда М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба бөлімінің қызметкерлері Орталық ғылыми кітапханада сақтаулы жыраулар шығармаларын түпнұсқамен жолма-жол салыстырылып, текстологиялық жұмыс жүргізіп, басылымда кеткен кемшіліктердің себебін дәлелдеп жатыр. Туындылардың негізгі нұсқаларын салғастыру барысында оларда айырмашылықтардың мол екендігін айқындауда. Мақаланы 2020-2022 жылдарға арналған «Қазақ текстологиясы: негізгі мәтін мен авторды анықтау (атрибуция) мәселелері» атты гранттық (№08855749) жобаға пайдалануға болады. Ал мақаладағы тұжырымдар қазіргі буынның қазақ халқы рухани мұраларының тарихын кең ауқымда оқыптануына, жол ашады және гуманитарлық ғылымның барлық саласы ғалымдары, студенттер, магистранттар, докторанттар т.б. мамандардың іргелі зерттеулеріне ғылыми нысана дереккөздері ретінде пайдаланылады деп ойлаймыз.

Жыраулар поэзиясының дамып, өркендеуіне ерекше әсер еткен жыраудың бірі – *Шалкиіз Тіленшіұлы (1465-1560 ж.ш.)*. – жырау, орта ғасырлардағы қазақ поэзиясының көрнекті өкілі. Ол 1465 жылдар шамасында Еділ-Жайық маңында дүниеге келген. Шалкиіздің әкесі Тіленші сахара ақсүйектерінің бірі болса, нағашы жұрты да өте беделді, ел билеген адамдар болған. Ол үш айлығында анасынан айрылып, нағашыларының қолында тәрбиеленеді. Жыраудың «Би Темірді хаж сапарынан тоқтатуға айтқаны» дейтін толғауына қарағанда, Шалгез Тіленшіұлының біраз уақыты ноғай ордасының әміршісі Темір бидің төңірегінде өткендігі байқалады (Алдаспан, 1970: 85).

Тіленшіұлы Шалкиіз,
Иесі би Темірдің тұсында
Бұлтқа жете жазды бұ мүйіз.
Иесі би Темірдің соңратын
Тұқылдықтан тарсылдап
Үзілер болғай сол мүйіз.

Едігенің немересі Мансұрдан туған би – батыс тарихшыларына да, шығыс тарихшыларына да белгілі адам. Анонимді «Шейбани-намадан» оның Астраханды билеген Қасым сұлтанның іргелі бектерінің бірі эмир-эль-умера, яғни әскербасы болған (Вельяминов-Зернов, 1864: 238). Қасым сұлтан маңызды мәселелердің бәрін Темірмен кеңесіп қана шешкен. Темір 1480 жылы Уграда болған, 1485 жылы Қырымды шауып, мол олжамен оралады. Өмірінің соңғы кезінде Темір – Москваның одақтасы ретінде көрінеді (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией, 1884: 242). Темірдің өз дәуіріндегі тарихи оқиғаларда үлкен рөл атқарғаны сол кездегі орыс жылнамаларынан көруге болады.

Қолымыздағы бар деректерге қарағанда, Шалкиіздің Темір би өлгеннен кейінгі өмірі Мамайдың және оның інісі Жүсіптің төңірегінде өткені көрінеді. Ордадағы Жүсіп пен Исмайылдың билікке таласу дәуірінде (1540 жылдар, 1550 жылдардың алғашқы жартысы) жырау Жүсіптің партиясын жақтайды. Исмайылдың еппен жүргізген саясаты нәтижесінде Жүсіп Шалкиізді сыртқа тебеді де, қарт жырау әміршісінің маңынан аулақ кетеді (Мағауин, 2006: 50). Өмірінің соңғы кезін қазақ ханы Хақназар маңында өткізеді (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 2007: 424).

Халық арасында Шалкиіздің шын аты Теләғыс болған, бірақ бір айтқанынан қайтпайтын

тентек мінезді болғандықтан халық оны «Шалкес» деп атап кеткен. Шалгез жасынан жетім қалып, Мұса бидің қолында өседі деген және Мұсаның қызы қайтыс болып, «Қызымның көзіндей көрейін» деп содан туған жас нәрестені Мұса сұрап, баланы шәліге, одан ақ киізге орап үйіне алып келгеннен кейін жас нәрестенің атын Шалкиіз қойған екен. Расында шын аты Телағыс екен деген әңгімелер кездеседі (ОҒК.659–бума, 4,5 дәптер). Ал, ноғайлар арасындағы аңыздарда: «Көші қонды елде, киіз үстінде дүниеге келген жырау жастайынан көпті көрген қария шалдардай ақылды болғандықтан Шалкиіз атаптымыс» дейді (Ситкалиев, 1969). Демек, Шалгез атануы көшпелі өмірге сай киіз үстінде дүниеге келуіне, шәліге, киізге орау жағдайларымен байланыстыратын аңыздардың қазақ, ноғай елдерінде кездесуі оның түп-төркіні ноғайлы дәуірінен келе жатқандығын аңғартады. Шалгез жыраудың өмір сүрген дәуірі мен мекені туралы ел арасынан жиналған қолжазбалар мен жыраудың өз шығармалары ғана хабар береді. Ел аузынан жиналған қолжазбалар (Орталық ғылыми кітапхана, 659-бума) мен ХХ ғасырдың бас кезінде шыққан кітаптарда (Берқалыұғлы, 1912: 15) Шалгез ноғайлының жырауы делінеді. Қазақ ақыны Мұрат Мөңкеұлының «Шалгез» атты толғауында жыраудың ноғайлы екені айтылады. Толғаудың мазмұны былай болып келеді: «Ноғайлының он шалы, біреуі Шәлгез жырау, қалмақтың көп жылқысын қуып қашады. Артынан көп қалмақ қуып жеткенде Шәлгез жырау тоғыз шалға жылқыны айдатып жіберіп, өзі қалмақты сөзбен тоқтады. Сөзінде жылқыны айдаған шалдардың әрқайсын бұрынғы замандағы атағы шыққан батырлар: «Қоянақ ұлы Қартқожақ, Теңгеліктен аттанған Бекімнің ұлы Шанай, Күркеден жалғыз аттанған Нәріктің ұлы Шора, Қобаннан жалғыз аттанған Қараның ұлы Сидак, Текеперден жалғыз аттанған Көкшенің ұлы Қосай, Алғыдан жалғыз аттанған Естерек ұлы Тарғын, Қияттан жалғыз аттанған Айдынды Демес, Шағаннан жалғыз аттанған Мұсаның ұлы Мамай бар» деп, қалмақты айдайды. Атақты батырлардың атын естіп, қалмақтар қорқып, жылқыны тастап, қайтып кетеді» деседі.

Ал «Шалгездің Орақ, Мамайға айтқаны» деген қолжазбада жыраудың балалық, жігіттік шағы Орақ, Мамай жанында өткендігі, Ноғай ордасындағы беделін көре алмай, оны күндеп оған опасыздық жасап, жауға жалғыз аттандырғаны, бірақ батырдың жауды жеңіп келіп Орақ, Мамай мен көпшілік жұрт алдында өкпесін айтып жыр толғауы, сөйтіп жапан-түзге

кетіп қалғаны баяндалады. Осыған қарағанда, Шалгездің Ордада Орақ, Мамай маңында өсіп, бедел-даңқының сол кезде артқаны аңғарылады.

Екі жағы да текті отбасынан шыққан Шалкиіз терең білім алып, парасатты, тәкаппар мінезді болып өседі.

Ел әңгімелерінің айтуынша Шалкиіз жас кезінен-ақ ер жүрек жауынгер әрі талантты жырау ретінде даңққа бөленеді. Жаугершілік пен жорықтар заманында өмір сүрген Шалкиіз өзі талай шайқастарға қатысып, жолдастарын қарумен де, жалынды жыр-толғаумен де жігерлендіре білген.

Шалкиіздің әдеби мұрасы сол замандағы басқа жырауларға қарағанда мол сақталған. Оның бізге жеткен толғаулары өткір, аз сөзбен нақты, терең айтумен ерекшеленеді. «Асқар, асқар, асқар тау», «Ор, ор қоян, ор қоян» сынды толғауларында ерлік рухы, елдің еңсесін көтеретін асқақ сезімдер жырланады. Шалкиіздің шығармаларында ерлік рухқа, асқақ романтикаға толы шығармалары да жеткілікті «Алаштан байтақ озбаса», «Жапырағы жасыл жау терек», «Ер Шобан» т.б. Ақынның халық арасына ең көп тараған шығармалары: «Би темірге айтқаны», «Би Темірді қажы сапарынан тоқтатуға айтқаны» атты толғаулар.

Шалкиіздің Би Темірдің жанында жүрген кездегі толғаулары қатарына: «Арық хан», «Көгерген көк сынулар жайқалса», «Жел, жел есер», «Көктеп мінген ерінің», «Шағырмақ бұлт жай тастар», «Жапалақ ұшпас жасыл тау», «Айырдан туған жампоз бар», «Ағынды сулар, аймақ көл», «Жайыңды білген қарындас», «Асқар, асқар, асқар тау», «Қатынасы биік көлдерден» атты шығармаларын жатқызуға болады. Бұл толғаулардың тақырыбы көбі елдік, ерлік, Темір биді дәріптеуге арналған.

Ақынның шығармалары қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтары арасына кең тараған. Шалгез жыраудың шығармаларының жиналуы мен жариялануы ХІХ ғасырдан басталады. Ал бізге жеткен шығармалары ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде баспа бетінде жарияланды. Осы кезде ол орыс әдебиетшілері мен этнографтарына да белгілі болды. Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесі еңбектерінің 1875 жылғы 3-томында Шалкиіздің би Темірге айтқан жырларының түпнұсқасы және Т.А. Сейдалиев, С.А. Жантөрин сұлтандар жасаған жолма-жол аудармасы, соның негізінде П. Распов жасаған поэтикалық аудармалары басылды. П. Расповтың бұл аудармасы 1885 жылы Орынбордан шыққан «Образцы киргизской поэзии в

песнях эпического и лирического содержания» деген жинаққа енді. Орыс және қазақ тілдерінде жарық көрген жырау толғаулары ХХ ғасырдың басында Мақаш Бекмұхамедовтың, Ғабдолла Мұштактың жинақтарында біраз жарияланды. Сол сияқты Ы. Алтынсариннің, А.В. Радловтың, А. Харузиннің кітаптарында басылым көрді. Шалғез ноғайлының батыр жырауы ретінде ноғай әдебиетінде де жақсы сақталды. В.В. Радлов «Образцы народной литературы тюркских племен (Радлов, 1896: 224-225) атты еңбегінде Шалғезді ноғайлы поэзиясының көрнекті өкілі ретінде бағалап шығармасын келтіреді. 1883 жылы құмық ақыны Мұхамед Османов (1840-1904) «Ноғай уа құмық шиғырлары» (СПб., 1883) атты кітабында Шалғездің «Аспанды бұлт құрсайды», Шағырмақ бұлт жай тастар» толғауларының үзінділері мен «Арық хан», «Қатынасы биік көлдерден», «Боз үстіне от жаққан» сияқты біраз толғауларын жариялаған. Әрі ақын, әрі ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы М. Османов құмық, ноғай халық әдебиеті үлгілерін тілшілер мен корреспонденттер арқылы жинап алған. Жиналған материалдарды өзі қарап, ретке келтіріп, түсініктеме жазып, жариялауға асығып отырған. Материалды жинап берген жинаушылардың қолтаңбаларының әртүрлі, түсініксіз, кей жерлерін қате жазғандарына байланысты жыраудың толғаулары мол болуына қарамастан жариялау барысында жинаққа көп шығармалары енбей қалған.

Шалғез шығармалары Кеңестік дәуірде қазақ тілінде «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1957) хрестоматиясында, «Алдаспан» (1971), «Бес ғасыр жырлайды» (1989), «Поэты Казахстана» (1987), жинақтарында және республикалық газеттерде жарияланды. Сол сияқты М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының тарих бөлімі дайындаған «ХҮ – ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982) атты ғылыми басылымында жарық көрсе, Тәуелсіздік кезеңде «Он ғасыр жырлайды» (2006) тағы да басқа жинақтарда басылым көрді.

Шалғез шығармалары қазақ ақын жырауларының ішінде бірінші болып орыс тіліне аударылды. Жыраудың би Темірге айтқан жырлары орыс тілінде шыққан әртүрлі жинақтар мен мерзімді (Записки Оренбургского отдела Императорского русского Географического общества. 1873. Вып.3. с. 260-279; Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенные в русские стихи И.Р. Оренбург, 1858. С. 6-15; Харузин А. Киргизы Букеевской орды. М., 188.с. 136; Астра-

ханский вестник. 1883. № 1216; Алтынсарин И. Киргизская хрестоматия. – Оренбург, 1879. С. 69-71) баспасөз бетінде бірнеше рет жарық көрді. Бұдан біз Шалғез шығармашылығына орыс ғалымдары мен зерттеушілерінің жоғары баға бергенін көреміз.

Ноғай ғалымы, филология ғылымдарының кандидаты Ашим Сикалиев Шалғез жырларын ел арасынан жинап, «Ленин жолы» (№ 7, 6 қыркүйек, 1969; № 40, 4 сәуір, 1970) газетінде жариялады. Ноғай арасына тараған Шалғез шығармаларының қатарынан бұрыннан қазақ арасында айтылып жүрген таныс өлеңдер мен кейбір мәтіндерді кездестіруге болады. Атап айтқанда «Шағырмақ бұлт жай тастар» өлеңінің «Жапырағы жасыл жаутерек» толғауының «Япырағы ясыл ала байтерек» деп аталуы т.б.

Ал, Қолжазбалар қорында Шалғез шығармалары аз сақталған. Қорларда сақталған Шалғез атына байланысты қолжазбаларды ертелі-кешті шыққан кітаптардан көшірілген мұралар деп санауға болады. Кейбір айтушылар сол мәтіндерді пайдаланып түпкі сюжетін сақтай отырып, кей жерлеріне бірқатар оқиғалар мен жеке түсініктерді қосып жырлап отырған. Бұл жерде айтушылар тарихи шындыққа терең бойламай, жырды тыңдаушыға жеткізуді мақсат еткені көрінеді. Сондықтан зерттеушілер қолжазбалардан гөрі баспа жүзін көрген мәтіндерге көбірек сүйенгені дұрыс болады деп ойлаймыз.

ХҮ – ХҮІІІ ғасырлардағы ақын, жырау туралы пікірлер Ш. Уәлиханов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайлов, Ә. Марғұлан, Б. Кенжебаев, Х. Сүйінішәлиев, Ы. Дүйсенбаев, Р. Бердібаев, М. Мағауин, А. Сикалиев, Қ. Өмірәлиев, Ж. Тілепов, М. Жармұхамедов, Қ. Мәмбетов. Ә. Дербісалин, С. Қасқабасов, Қ. Сыдықов еңбектерінде кездеседі. Ал Шалғез жырау мұрасы М. Мағауин, А. Сикалиев, Қ. Мәмбетов, Ә. Дербісалин, Қ. Сыдықов зерттеулерінде ғана арнайы сөз болады.

Ал, Шалғез толғаулары арғы дәуірдің белгілерінен көп арылмай тұрған кезде, ХІХ ғасырдың орта шенінде хатқа түсуіне байланысты кейінгі дәуірге өзіндік көркемдік, тілдік ерешеліктерін сақтай жеткен.

Шалғездің «Шағырмақ бұлт жай тастар» деп аталатын толғауының толық нұсқасы Арыстанғали Берқалиұғылының «Ақын» (Қазан, 1912. 10-15-бб.) жинағында, ал толғаудың жекелеген үзінділері М. Османовтың «Ноғай уа құмық шиғырлары (СПб., 1883), В. Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен, т.ҮІІ. (СПб., 1896), А.Жәнібектің «Ауыл

поэзиясы иа де ноғай ел әдебиеті (Макаш-қала, 1935) кітабында, Б. Абдуллиннің «Әдебиеттен хрестоматия» (Макаш-қала, 1935) кітабында, Кеңес дәуірі кезінде «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (Алматы, 1967), «Алдаспан» (1970), «Бес ғасыр жырлайды» (1989) жинақтарында жарияланды. Аталған толғау Шалгездің Мамай мен Орақ тарапынан қуғын көрген кезде айтылған. Арыстанғали Берқалиұғылының кітабынан көшірілген қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың фондында (659-бума) сақтаулы. Жазып жіберген Жұмалиев Г. деп көрсетілген. Толғауда ноғайлы Шалгез батырдың бес-алты ханның тұсында өмір сүргені, ақырында Мамай ханның қасына келгенде, басқа билердің оны күндеп, өлтірмекші болатыны, Мамайдың Шалгезді жауға жалғыз аттандыруы, жыраудың жауды жеңіп келіп, аттан түспестен Орақ, Мамай мен жиылған жұрт алдында жыр толғап, өкпесін айтып, жөніне жүре бергені айтылады. Шалгез бұл тұста бұрынғы атақ-даңқын айрылып, түртпекке түскен болса да, қайраты қайтпаған тәжірибелі батыр бейнесінде көрінеді.

Ақынның халық арасына ең көп тараған «Би Темірге айтқаны», Би Темірді қажы сапарынан тоқтатуға айтқаны» атты толғаулары бар. Бұлар Шалгез мұрсының ең маңызды, әрі көлемдісі болып саналады. Жыраудың «Би Темірге бірінші толғауының» мәтіні «Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества» (Оренбург, 1875. Вып. 3.), И. Алтынсариннің «Киргизская хрестоматия» (Оренбург, 1879), Мақаш Бекмухамедовтың «Жақсы үгіт» (Қазан, 1908), Ғабдолла Мұштақтың (Ғұмар Қарашев) құрастырған «Көкселдір» (Орынбор, 1911) жинағында, М.Османовтың кітабында және «Қазақ әдебиеті» газетінде (9 сентябрь, 1966), ал толық нұсқасы Кеңес дәуірінде «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (Алматы, 1967), «Алдаспан» (1970), «Бес ғасыр жырлайды» (1989) т.б. жинақтарда жарияланған.

Бірінші толғауы Темір Шалкиізді туысына, атақ-дәрежесіне сай құрмет көрсетпей, шетке қаққан кезде бір жағы өкпе, бір жағы наразылық ретінде айтылған. Бұл шығармада жырау алдымен Би-Темірді мақтап толғайды да, содан соң барып олардан көрген қорлығын:

Жақсыңнан мені кем көрдің,
Жақсыңнан мені кем көрсен,
Жаманыңмен тең көрсен,
Ұялы берікке қос артып,
Сен есенде мен сауда
Ырысымды сындайын
Сегіз қиыр шартарапта іздермін...

деп ашып айтып салады. Кейбір кемшілігін бетіне басып:

Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасыңа,
Жаманға сырынды қосып сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман айғақ болар басыңа
Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке,
Түгел іс қойып болмас бұ кепке...

деп кеңес береді.

«Би Темірді қажы сапарынан тоқтатуға айтқаны» атты толғауы жоғарыда айтылған жинақтарда басылым көрген. Бұл толғаудың қысқаша мазмұны былай болып келеді:

Би-Темір қажыға баруды ниет етеді. Темірдің қажылыққа бармақ сапарын айналасындағы қауым мақұлдамайды. Бірақ бұл ойын Темірге айта алмайды. Мұны Темірге айту және оны тоқтату тек Шалгездің қолынан ғана келеді деген тоқтамға келеді де, Темірге ренжіп елден кетіп қалған Шалгезді тауып әкеліп, Темірге жұмсайды. Ол кезде ханның елдің өсек сөзіне еріп, Шалгезге теріс назар аударып жүрген кезі болса керек. Сол кезде Шалгез жеке басының өкпесін ойламай, ханның алдына келе сала толғауын жырлап, Би-Темірді қажыға барудан тоқтатып, онымен қайта табысады. Бұл толғауында Шалгез Темірді ел өмірінің бірден-бір тірегі етіп суреттейді. «Енді өзіңнен соңратын жұртқа бір лайық ие жоқ», «Сұлтан ием, жұрт иесі өзіңсің», «Атаңнан қалған көп халықты, ер өзіңнен соңратын, тек бір жардан құлаттың», «Алатаудың алдында ақ ала жылқы жусайды, айналдырып қарасам, сол жылқының ішінде ат тапқандай бие жоқ», – дейді жырау (ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы, 1982: 31). Бұл толғауында жырау Темірді аса әсерлей:

Сокса бір жілік сындырған,
Көк қоянның қос құлағын тұндырған.
Көгілдірдің жез қанатын сындырған,
Тегеурінді болат темірдің
Тегеуріні өзіңсің!
Айдынды көлге қал шауып,
Тоғызын соғып ұшырған,
Қу сұлтаны саһарсың,
Саһрды сайлап қусырған,
Боз сұңқарым өзіңсің!

деп Темірді құдіретті етіп көрсетуде жырау оны сахара аспаны астында көздеген жасылдай ойнап, жайдай жарқ етер сұңқардың тегеурініне балайды. Жырау «қу сұлтаны саһар, саһарды сай-

лап қаусырған боз сұңқар» – Темірді құс азғыны құладыңға қарама-қарсы қойып шендестіре суреттейді (Сыдиықов, 2008: 323). Темірді халықтың басын құраған елдің береке-құты, өте әділ төре етіп суреттейді. Шалғез бейнеленуінше Темір кетсе, «етектеп жиған көп халыққа» ие жоқ.

Темір еді биіміз,
Теңіз еді халқымыз,
Тебірлерге қалғанда,
Теңселер сойды ауыр ноғай
Жұртыңыз! –

деп егіле тебіренеді.

Ноғайлар арасынан А.Сикалиев жазып алған Шалғез өлеңдерінен де жырау өмірі туралы деректер кездестіруге болады. Мысалы, «Мен иемнің күнінде», «Алай жаным» және Уфа мұрағатындағы «Қазақ өлеңдері мен қиссалары» дәптеріндегі (дәптер 1976 жылы 1 июнде Башқұрт АССР-і Чишминский ауданындағы Ар деревнясынан татар, башқұрт тұрғындары арасынан 6-археографиялық экспедиция кезінде табылған. Экспедиция жетекшісі филология ғылымдарының докторы Ғ. Хусайнов. Аталған дәптерді Уфа қаласындағы ғылыми архивтен экспедиция материалдары ішінен тауып, көшірмесін алып келген филология ғылымдарының кандидаты – Қ. Сыдиықов). «Әжікам сен Мансұрұлы Токусан» деген толғауына қарағанда, Шалғез біраз уақыт Темірдің кіші інісі Азике (Әжіка) мырзаның қармағында болған.

Азикедей көбексиген мырздың,
Юрегінде алай яным тас көрдим.

деп жырау толғаған Азике мырза:

Әжікам Мансұрұлы сен болсаң,
Ағаламасмедің атадан айрылып,
Хандай туған Темір ағанды, –

деген жырау жолдарына қарасақ, бұл да – Мансұрұлы яғни Темірдің туысы болып шығады. А. Сикалиевтың айтуынша «Азике – Темірдің кіші інісі. Ол Темір өлгеннен кейін би болған. Темірұлы Тәуекелмен таласып қара халыққа азап шектірген. Шалғез Темір өліп, билік Азикеке қарағанда бастан кешкен қиындықтарын айтқан» (Сикалиев, 1969). Оны мына мысалдан көруге болады:

Мен иемнің кунінде,
Аргимақ миндим тағалап.

Мен иемнин кунінде,
Аракы мен баллар іштім
яткалап.
Язике Мансур кунінде,
Бука миндим нокталап.
Язике Мансур кунінде
Быламык іштім былғалап. –

деп Темір биді және сол кездегі өмірін елжірей еске алады. Шалғез өлеңдерінде суреттелетін адмдар – Темір, Азике, Мансұр, Арық хан және жыраудың өзі. Жырау өмірінің жарқын кезі Темір би сарайында өткен. Ол заманда Шалғез өзі би, өзі батыр, өзі шешен, өзі жырау болды. Демек Темір Шалғездің қамқоршысы болса, ал, Шалғез Темірдің мәртебесін өсіріп, жұртты аузына қаратқан жалынды тілі, аузы дуалы абызы болды.

Шалғездің «Арық хан», «Боз үстіне от жаққан», «Физмат иям би Темір», «Мен иемнің күнінде», толғауларында жырау Азике, Мансұр дейтін шонжарларға тап болған мүшкіл халдегі кезінде Темірді аса аңсап жырлайды.

Боз үстінде от жаққан,
Бұзмай бұлан пісірген,
Мен иемнің бөрлі ала тасы едім.
Иә, ием, сенің сырың мен білмем,
Менің ием би Темірдің әрі өзім,
Жау көрген күн жүрегінің басы едім.

Шалғез аталған жырларда Азике, Арық хан, Мансұр сияқты мырзаларды Темір образына қарама-қарсы бейнеде суреттейді. Бұған қарағанда жырау Азике мырзаға Темір өлгеннен кейін тап болғанын көреміз.

Бүгінгі таңда Шалғез жыраудың қазақ, ноғай, құмық арасынан жиналып және жарияланған отызға жуық шығармалары бар. Олар: «Алаштан байтақ озбаса», «Жебелей жебе жүгірген», «Жапырағы жасыл жаутерек», «Арық хан», «Көгерген көк сынулар жайқалса», «Би Темірге бірінші толғау», «Жақсының жақсылығы сол болар», «Күшпек санды тіл жалмаған күреңді», «Жалп-жалп ұшқан жапалақ», «Туырлықсыз қара үйге», «Би Темірді хаж сапарынан тоқтатуға айтқаны», «Қоғалы көлдер, қом сулар», «Жел, жел есер, жел есер», «Жауынды күні күні көп жүрме», «Арқаның құба жонында», «Көктеп мінген еріңнің», «Шағырмақ бұлт жай тастар», «Алып, алып, ал сақын», «Жапалақ ұшпас жасыл тау», «Айырдан туған жампоз бар», «Ағынды сулар, аймақ көл», «Бұз үстінде от жаққан», «Асқар, асқар, асқар тау», «Арғымақ ару атлар сескенсе», «Жайыңды білген қарындас», «Қатынасы биік

көлдерден», «Ор, ор қоян, ор қоян», «Балпаң, балпаң басқан күн», «Ер Шобан».

Жыраудың бізге жеткен шығармаларының бәрі азматтық, әлеуметтік лирикаға жатады. Ол өзінің қай толғауында болмасын өмір заңдылығын, заман үрдісін қатар суреттеп отырады.

Шалкиіздің ерлікті, батырлықты дәріптейтін көлемді шығармаларының бірі – «Ер Шобан». «Ер Шобан» толғауы алғаш рет Ғабдолла Мұштақтың Құрастырумен шыққан «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» жинағында (Ғабдолла Мұштақ, 1912:21-23) жарық көрді. Кейін «Алдаспан» т.б. жинақтарда жарияланды.

Жырдың қысқаша мазмұны былай болып келеді:

Ноғайлының Ер Шобан деген батыры біраз жолдастарымен Қабардыдан Биғазы дегеннің екі жүздей жылқысын айдап қайтады. Арттарынан көп кісімен Биғазы қуып келгенде Ер Шобан айтады:

Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған,
Қабардының Биғазы
Жүйрігіне шыдамай,
Желпіп шықты көк тауға.
«Қайт! Қайт! Деймін, қайтпайды,
Қайтқанын намыс көргенге ұқсайды.

Онда тұрып Биғазы:

Ақыраған ат мінген,
Аббар көшіп, шет қонған,
Жау алдына бет қонған
Естерек ұлы Ер Шобан,
Жиыныңның ішінде
Кімдер бар да кімдер жоқ,
Ашып айтшы сен маған? –

дейді.

Сонда Ер Шобан сес көрсетіп, өз тобының ішінде ноғайлының атақты батырлар бар екенін айтып, әрбірінің батырлық қасиеттерін танытарлық эпитет, метафоралар мен теңеулерді келтіре отыра суреттеп шығады. Мұншама батырға амал-айла болмас деп, Биғазы қайтып кетеді. Дұрысында Шобанның қасында атаған батырларының ешқайсысы жоқ екен.

Жыраулар поэзиясындағы дәстүрге айналған бір көркемдік тәсіл – санамалап дақпа-дақтап суреттеу, жеке-жеке мінездеу. «Ер Шобан» толғауындағы әрбір батырды мінездеу тәсілі кейінгі көптеген ақын, жырауларға үлгі болған. Бұл дәстүрді Қалнияз «Ер Қармыс» жырында, Мұрат «Шалғез» толғауында жалғастыра, дамы-

та түскен (Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті, 1983: 138).

Жырдағы кейбір сәттерге қарап, Шалкиіздің жырау ғана емес, талай шайқасқа қатысқан тәжірибелі жауынгер әрі эпосшы болғандығын көреміз. Бұл аталған шығармадан ғана емес, жыраудың басқа шығармаларынан да байқалады. «Жырау туғызған көптеген образдар мен жекелеген жолдарды «Қырымның қырық батыры» цикліндегі жырлардың кейбірінен, «Ер Тарғыннан» т.б. ұшыратамыз. Бұл Шалкиіздің сақара эпосын жасаушылардың бірі болғандығын көрсететін деректер (Алдаспан, 1970: 62).

«Ер Шобан» жыры ноғайлар арасында да кездеседі. Толғаудың ноғай варианты А. Сикалиевтың құрастырумен шыққан «Айт десеңіз айтайым» (Сикалиев, 1971: 12-19) жинағында және «ХҮ – ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» кітабында жарияланған. Осы екі толғауды салыстыра зерттеу нәтижесінде, «Ер Шобан» толғауының 63 жолдан тұратын қазақ нұсқасында он төрт батырдың асқақ тұлғасы берілсе, 203 жолдық ноғайлы үлгісінде жиырма үш батырдың бейнесі дараланып суреттеледі. Қазақ нұсқасында Жұмай, Мәмбет, Сұлтан, Қоян, Жылым, Баубек, Қолай, Ер Жақсымбет, Жақан тәрізді батырлардан басқа, ноғайлы нұсқасында әйгілі Қобыланды, Еспарұлы Тарғын, Нәрік ұлы Шора, Ер Көкше ұлы Ер Қосай, Сайын, Қамбар, Ертіс бойлы Ер Манас, Қарағай бойлы Қазтуған, Асанқайғыұлы Ер Абат, Төрехан сияқты батырлар суреттеледі. Ноғай нұсқасының:

Ана тұрған қырық батыр
Ноғайлының баласы.
Әр мирисин сорасан,
Мың кісілік шамасы.
Мың кісінің дегенде
Түрлі-түрлі батыр бар.
Түменді бұзған ер де бар.
Жиынымның ішінде
Асанның ұлы Абат бар.
Маңлайы яйда керілген
Асылы батыр Тоған бар...

деп басталуына қарағанда, екі нұсқаның да кезінде көлемді жыр болып, бізге қысқарған нұсқасының жеткенін байқаймыз. Сонымен қатар, аталған жырдың түбірі бір бастаудан таралғанын аңғарамыз.

Жырау туғызған бірқатар нақыл сөздер мақал-мәтелге айналып, Шалкиіз сөзі ретінде емес, ата-баба мұрасы – халық мақалы ретінде жұртшылық санасына сіңісті болып кетті. Мысалы:

«Ақылсыз дастан
Ақылды дұшпан артық»;
«Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса, нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Бір аяқ асқа алғысыз»;
«Жақсылардың өзі өлсе де сөзі өлмейді»

сияқты мақалдар алғашқыда Шалкиіз жырлары арқылы тарап, мақал-мәтелге айналып кеткен.

Шалкиіздің өзінен соңғы дәуірде жасаған ақын-жырауларға ықпалы болды. Шалгез жырау халық ауыз әдебиетінің көптеген жанрлық үлгілерін пайдалана, ұстартқан болса, оның мұрасынан, оның көркемдік әдістерінен кейінгі дәуір ақындарының талайы үлгі алғандығы аңғарылады. Жырау қолданған сөз тіркестері мен жыр жолдарының, көркемдік әдістер мен кейбір ойлардың кейінгі ақындарда сол күйінде, не өзгерген жағдайда кездесуі олардың арасындағы дәстүрлі байланысты танытады. Мұндай алмасулар көне дәуірден күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл – ақын, жыраулардың шығармашылығын да байыта, құнарландыра түсетін процесс.

Қорытынды

Шалкиіз жырау әдебиетіміздің тарихында өшпес із қалдырған ақын. Ол сахара эпосын жасаушылардың бірі болды. Жырау туғызған

нақыл сөздердің талайы мақал-мәтелге айналып, Шалкиіз сөзі ретінде емес, ата – халық мақалы ретінде жұртшылық санасына сіңісті болып кетті. Ол толғаудың жанр ретінде қалыптасып кемелденуіне елеулі үлес қосқан. Шалкиіз – туындылары орыс тіліне аударылған ақын-жыраулардың бірі болды. Оның шығармашылығын сол дәуірдегі орыс оқымыстылары мен зерттеушілері жоғары бағалаған. Темір биге айтқандары әртүрлі жинақтар мен басылымдарда бірнеше мәрте басылды.

Қорыта айтқанда, жыраудың қазақ көне әдебиетіндегі орны ерекше. Шалкиіз мұрасынан, оның көркемдік әдістерінен кейінгі дәуір ақындарының талайы үлгі алды. Сол сияқты Шалкиіз жыраудың шығармаларының қолжазбалары жиналып, жүйеленіп, қолжазбалар өзара және «Астраханский вестник», (1893), Ы. Алтынсариннің «Қырғыз хрестоматиясында» (189-79), «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967), «Алдаспан» (1970) т.б. басылымдарда жарық көрген мәтіндер мен ноғай басылымдарында басылым көрген шығармалармен текстологиялық жұмыстар жүргізіліп, олардың арасында елеулі айырмашылықтың жоқ екені анықталды. Солардың ішінен түпнұсқаға жақын келетін шығармаларына талдау жасалды.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №08855749).

Әдебиеттер

- Алдаспан. (1970) (құрастырған М. Мағауин). – Алматы.
Вельяминов-Зернов (1864) Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. – СПб.
Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией. (1884) – СПб.
Мағауин М. (2006) Қобыз сарыны. – Алматы.
Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. (2007) 9-том. – Алматы.
Сикалиев А. (1969) Бес юз элли иыл халқ юрегінде – Ленин июлы. 6 сентябрь.
Орталық Ғылыми кітапхана. Қолжазба қоры. 659-бума, 4-дәп.
Беркалыұғлы А. (1912) Ақын. – Қазан; Бекмұхамедов М. (1908) Жақсы үгіт. – Қазан.
Радлов В.В. (1896) Образцы народной литературы тюркских племен. VII том. – СПб.
ХУ-ХУІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы. (1982) – Алматы.
Сыдықов Қ. (2008) Шалкиіз (Шалгез) жырау // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы.
Сикалиев А. (1970) Ақиқатлықның аманаты ози әди // Ленин жолы. 4 апрель.
Ғабдолла Мұштақ (1912) «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» Орынбор.
Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. (1983) (ұжымдық монография). – Алматы.
Сикалиев А. (1971) құрастырумен шыққан «Айт десеңіз айтайым». – Черкасск.

References

- Aldaspan. (Magauin)[Aldaspan.] (1970) – Almaty. (In Kazakh)
Berkalyugly A. (1912) Akyn. [Poet] – Kazan; Bekmuhamedov M. (1908) Zhaksy ugıt. – Kazan.
Erte dauirlerdegi kazak adebiecti.[Kazakh literature in ancient times] (1983) – Almaty. (In Kazakh)

- Gabdolla Mushtak (1912) Shaiyr, yaki kazak akyndarynyn basty zhyrlary [Shair and the main songs of the poets] Orynbor. (In Kazakh)
- Kazakstan.Ultytyk entsiklopedyasy. [Kazakstan.national encyclopedia] (2007) 9-tom. – Almaty. (In Kazakh)
- Magauin M. (2006) Kobyz saryny.[violin melody] – Almaty.
- Ortalyk Gylymi kitaphana. Kolzhazba kory.[[Fund of manuscripts] 659-papka, 4-ntetp. (In Kazakh)
- Pamyatniki diplomaticheskikh snosheni Moskovskogo gosudarstva s Krymskoi i Nogaiskoi ordami i s Turtsiei. [Monuments of the diplomatic relations of the Moscow state with the Crimean and Nogai hordes and with Turkey.](1884) – SPb., (In Russian)
- Radlov V.V. (1896) Obraztsy narodnoi literatury turkskih plemen. [Samples of folk literature of the Turkic tribes], VII-tom. – SPb., (In Russian)
- Sydiykov K. (2008) (Shalgez) zhyrau. // Kazak adebietinin tarihy [History of Kazakh literature] 3-tom. – Almaty. (In Kazakh)
- Sikaliev A. (1969) Bes zhuz elli zhiyl halyk zhurehinde – lenin zholy [550 years in the heart of the people]. 6 sentyabr. (In Kazakh)
- Sikaliev A. (1970) Akikatlynyn amanaty ozi edi [Trusting the truth] – Lenin zholy. 4 апрель.
- Sikaliev A. (1971) kurasturumen shykkan Ait deseniz aitaıym. – cherkask [Say sing – sing]. (In Kazakh)
- Velyaminov-Zernov (1864) Issledovanie o Kasimovskikh tsaryah i tsarevichfh. [Study about Kasimov kings and princes. Part 2.] sh.2. – SPb., (In Russian)
- XY – XYIII gasyrlardagy kazak poeziasy [Kazakh poetry in the XY-XYIII centuries] – (1982) – Almaty. (In Kazakh)